

ՄԻՈՐԵԱՅ ՀԱՐՑԵՐ

ՄԻՏՔ ԵՒ ՄԻՐՏ

ՄԵՐ ՕՐԵՐՈՒ ՀԱՐՑԵՐՈՒՆ ԱՐՁԷՒ

Կուգամ ուրիշ իրողութեան:

— Մի արհամարհէ՛ք(*) ձեր ժողովուրդը երբ Սասմայ Մուր բանաստեղծական վիպումին մէջ կը հաստատէ թիւերին, նշուազումներ բաղդատուած Ընծենաւարին կամ Շահնամին: Արուեստի շուրջ ծանր ընդհանրացումներ սեղանի բերել պիտի նշանակէր այդ հարցերէն պարզագոյններուն խոշոր պարտ ու պատշաճ լատարանութիւններ փորձելը: Այդ աշխատանքը կատարուած է շատերու կողմէ: Ձանոնք խճճել, հերքել, «հարկում» ու քանադիւրսութեան մը չեն ծնունդ սակայն առ քանի մը նշումները: Անանուն կամ անունով մեզի հասած հին զուգահեռներու համար հեղինակներու ստուգումը, առհասարակ, պատմագիտական չոր կետաբլբլբլութիւն, մեր օրերու քննադատութեան համար առած է ուրիշ նկարագիր: Սասմանց Տունին հեղինակը կամ հեղինակները կը վերադառնան մեր վերջին ժամանակներէն: Անոնք չեն հերքեր սակայն ընդհանուր լինելութիւնը որ մեր աշուղներուն, ժողովրդա-

կան երգիչներուն կը թուի հասարակած ըլլալ: Շատ մը պահանջներ կը ձգեմ մէկդի, գիւցազնավէպի մը հեղինակները մօտէն սեղմող: Իր արդի կերպարանքին տակ, երեսունէ աւելի փոփոխաներուն համազումար վկայութեամբ այդ վիպումը ազատ ստեղծումի մը հոլմ ու համը կը թելագրէ աւելի որքան չընենք միւս նշանակալից թիւագրանքը խնամուած, մշակուած, վերաշահուած յօրինումի մը: Ձայն ընդունիլ անկման դարերու ստեղծում կը նշանակէ խորիւ փառքի դարերու յաջողութեան քննարկներուն որոնք պատահիկներով հասած են մեզի (Պորնեսցիէն, Մադրիստոնէն հաւաքուած): Էնչու, բարձր տարրի մօտ և իրաւ էին վասպուրականեան աշխարհին, հեթանոսականին, պատմականին, քրիստոնէականին, նոյնիսկ արաբականին ցոլքերն, այդ քերթուածին մէջ ապացոյցներ են իր ծագման հասարակութեան ըլլաւոր ծագումը, կամ ստեղծագործողները — նոյնքան հաւանական անոնց բազմութիւնը — հազիւ կը տարբերի իրիւ միտք և զգայնութիւն վրիճը մտիկ ընող հասարակութենէն: Ասիկա, հաստատուած մը ըլլալէ աւելին է սակայն: Շրջեցէջ պայմանները, Լսել կ'ուզեմ քերթուած ունկնդրող բազմութիւնը փոխարինեցէ՞ք ձեզի ծանօթ նման ստեղծագործութեանց հասարակութեան իմացական կերպարաններովը: Անոնք որ իրականին վերակազմուած յեղումը կ'ընէին մտիկ, կը պարզէին միատարր բազմութիւն: Տարբեր ոսկայն արքայամատենան ընթերցողներով կազմուած public-ը: Ու երբ կ'իլլէք պարկեշտութեան սահմաններէն աւ Սասմայ Մուրը կը պարտագրէք մեր, արդի հիացումին, կ'ընէք արժեւորում մը որ իր առաջադրութեան իսկ կը զաւաճանէ: Բիշ ծանօթ եմ Ընծենաւոր ստեղծող հասարակութեան անցեալին ու անոր տիրական նկարագիրներուն: Բայց մօտէն ըսուելու չափ հազորդ եմ Շահնամին հոգեյատակ ծառայող ապրումներուն: Աստիք իրարու հակադրելու համար չէ որ իրարու ետեւէն կը յիշեմ հոս: Պէտք է կայ վերակազմիւր Սասմայ Մուրը ունկնդրող հասարակութիւնը, իր էական գիծերուն մէջ ծանօթ ըլլալու: Բայց պիտի ուզէի որ ծանրանայիք սանկ քրիչի մը ընդարձակ փառսին որ պարսկ մշակոյթին էր, Շահնամէի

(*) Մէկ անգամի համար. — կը հրաւիրուիք իր ռոմանթիկ, ապայմով խանդավառութեան ցոյց արձուտի ծանր, արտա միամտութիւններ, արեցմէ մէկն է Սասմանց Տուն վիպումին շուրջ գրեթէ բոնի յասակներու ազդեցութիւն: Ապառնի եմ որ վիպումին հեղինակը կամ հեղինակները երբեք միտք չանցուցին որ այդ առանց յաւակնութեան, բնական գեղարուով իրենց պատմած ապրումներ օրին մէկը իրիւ պիտի նշանակային այնքան ալլընայալով գնահատման, հիացման: Սասմանց Տուններու գեղեցիկութիւնը ինք իր մէջ իրեն կը բաւէ: Այլ իշխ անոր հազցնէ մեր ժողովուրդին սեղծագործական սազմաններուն քաւառութիւնը բերող գրանցման, գրեթէառաւ, կը ճշտակէ չեւտութիւն, որ աւելի դառնագին բանի մը կը վերածուի իր կուգայ ալլէն ու ձախէն: Ձիւրմիկի յիշումը այդ չեւտութեան մէջ չեմ կարծաներ, բայց անոր հիացումն ալ պարտաւոր եմ կանչել իր չափին: Աւանդին ինչ է Սասմայ Մուրը (այսպէս ալ կ'անուանեմ այդ բերանները) վիպումին հանապազման վերադարձը: Ու դուրս, առաջ, իմ մտադրութենէն:

դարուն, երկնազարավի մօտ շրջափոխու-
թիւնէ մը վերջ, իրերայաջորդ սօ իրերա-
մարտկրօնքներու, հոգեխառնութեանց ընդ-
մէջէն: Ու ձեր մտքին առջև քարի ըլլալիք
կենցեւ այդ խանութը, իրենց արքունիքները,
իրենց աւադանին, արեւելքին մեծ հիւս-
ցումները, ծանր թէրթիւրները ու խորունկ
գոյապաշտութիւնը որպէսզի բանաստեղ-
ծը ազդարարէիք հայոց գրականութեան
ընտանի թշուառական իր բռնաշարակէն,
այնքան անկիւն, շատ շատ տիրացու կամ
վարդապետ որուն ուրիշուած են բոլոր
լարերը աշխարհիկ ապրումներուն . . . Ա-
ռանց մեծ վրայաբերութեան մը փաթեթով հան-
գիստն անհետ, գուսաններու ընդարձակ
պարերուն: Սիրտերը թուեղ հանող կիրքի
և յաղթանակի յոյզերուն, արեւան հրդեհ
ներու ու արեւելքին ծանր, կպշուռ վա-
րկապաշտութեան ծանր ծանր, կպշուռ վա-
նար յղացուիլ, գործադրուիլ մէկգիւ: Ձեռ
հարցներ Սասմայ Մուսերին հեղինակը, Զիր-
զուսին կամ Ռիւսթափէյէն հայաժողովան
մէջու մը ոչ անշուշտ հոգեբանութեամբը,
բայց փորձառութեամբ մէջ հայ գրականու-
թեան ընդհանուր տուեալներուն օրոնք
ցալաք կը պահեն կարծես իրենց դատա-
կնիքը մեր ստեղծագործութեանց վրայ:
Բայց իրաւունք կուտամ ինծի հարցնելու
— որոնք են Սասմայ Մուսեր մտիկ
ընողները: Ո՞ւր: Ո՞ր մշակոյթին կշռաթիւն
մէջէն: Ու իմ հարցումը պարզ հետաքր-
քըութեան քանակէ մը չէ բոլոր անանց
համար սրտնք ծանօթ են, պատմութեան
արահետէն, գիւցապնդութեան — բնածին
թէ գրապետի միջոցներով լատականերաւա-
ւ — ստեղծուած խնայելի: Զիրզուսին մտիկ
ընին ոչ միայն գիւհապետներ, այլև առա-
գանին, այլև մանաւանդ բազմազար
մարդեր: Ու Զիրզուսին, իրաւունքն են
ուսկիցն էր իր գործուն: Սասմայ Մուսեր
երգախառն (*) արտասանող յիմարը: — Կը
գրեմ վերագրելու այցուելով մեծ աշուղա

ները ժողովուրդի երեւակայութեան մէջ
կենդանի պահող ստորագիծներէն որոնցմէ
փունջ մը շատ տարատի պիտի չլքուի մեր
օրերու քերթողներուն անգամ երբեմն, մեր
ժամանակներու էն տիրական խնթութեանց
սպառնալու: Շատ շատ քիչ մը աւելի հա-
մով յիմար մը թերեւս, այսինքն աշխարհ
կենակի մահալին, ռաբինաւաթ ռաբին,
ուսքերու արեւին հաւասարած նիվանէ մը:
Ու այդ աշխարհին հիմնական մէկ գաւա-
ռէն — Իմացականութիւն — բացարձակ
անգէտ մը: Մեր Գուշակը թերեւս իր գրա-
ծը հազիւ հեղեղով կարգապահ կարող չգեղ
յիմար մըն էր (մէլտեղն է փատը Սայեաթ
Նովայի Տաթարին, իր գիր) երբ գայն
փորձուիք բազդատել արեւելքի նոյն գի-
ծէն բանաստեղծներու: Ըսի թէ Ռուսթայիս-
թին հեղինակը իմաստասէր մըն էր, մաթի-
մաթիկոս աստղաբաշխ մը: Մեհնակին մի-
նակ քերթողաշարք մը չէ, այլև կրօնական
բարձրագոյն մոտաճողութիւն մը (համահա-
ւասար կալիլինիլին, Ժանսէնիլին) արձա-
կարանը, արեւելքին, արեւմտեան, հնու-
թեան և իր ժամանակի կրօնական փառա-
ծանր տաղանդներուն անդրադարձ խոռով-
ներէն առաջացած ու դանդաղ ընդգտնելու,
այսինքն անոնցմէ ապառազորութեւն բարձ-
րորէն, մարդկային, իրաւ, արտայայտ խո-
յանք մը: . . . Ու պայմաններու, բոլորալի-
քի սա ազդեանքները, սա յարգարանքը,
հակառակ ու արդիւնները կը մնան ի
զօրու բոլոր ժամանակներու նման իրա-
գործումներու բախտին: Այս հանգամանքը,
անոնց հեղինակները փոքրելու փոխարէն
կը բարձրացնէ իմ նկատառմանս մէջ: Ձեռ
ըսեր օր մեր արտականութեւնը միւս ժողովուրդ
անպարտապէս է տեղեկներ, իրեն պաշտպան
ունենալով իր հանճարը (սա աշխարհաբան-
թիւն մըն է բայց ոչ պայման մը): Կ'ըսեմ
սակայն թէ միշտ է մնացեր յաճախ, իր
հզօրագոյն իրագործմանց անգնապիւն մէջ,
եթէ երբեք չէ աւ հաշիւ տուած — դարձ-
եայ իրաւ պարտաւր բայց ոչ պայման՝ մեծ
գործի մը կերտումին մէջ: Ձեռ բացուիլ,
չմոռոնելու համար արեւմտահայ գրական էն

(*) Վասպուրականէն Ռեխարատաց մը, Բանի մը
սար տաւը պատեց պարսկական յօրնում մը յիշեցնող
ընդհանր Ռեխար մը: Ձեռ կ'ըմար տակ մը քափախ
ուսարտեմը, այնքան պարզ սա յեղուք կը պահէ
կեանքին համար ու աղբ ամբողջ: Բայց յեղուքին մէջ
աղբի իրադրութիւն երգելու, մոռնիակ, լալկան, ձրգ-
ձրգում, ռաբին ամենէն կրայոյց դուստները իր յանձնէն
բացառելի մկաստանա: Ձեռու զարեպաւ Ռեխար

ՄԷՆՈՒՄ կը մնամ բաւել գրականութեան մէջ այս ձեւ
առումի մոռնի: Սասմայ Մուսեր հազիւ թէ գա-
ւաճ մասեր ունի իր երգ, (Ռեխարի խմբագրութեան
Խորհրդային Հայաստանի հրատարակութիւն 1935):

արժանաւոր մշակները զարնող ճակատաւորական ուրացումներուն, անարդարութեանց պարզումին . . . : Հոն, ուր մարդ մը, — արուեստագէտը — մեր մէջ, քիչ շատ հաւանկարկից խումբի մը անունազն վերացեալ պաշտպանութեանէն արժանացած . հոն, մեր ստեղծագործութիւնը կը կենդիւյ մօտիկը, եթէ ոչ հաւասար, օտար մշակոյթնեւորութեան արձագանքն անուններէն նմանատիպ ստեղծագործութեանց : Պետրոս Դուրեան Միւսէ մը, Շէլլի մը չէ անշուշտ ոչ ալ Վալտերստէն՝ Հիւկօ մը : Իայց օտար մեծագոյն անուններէն մարդկութեան հասարակաց զանձարանը առած է այնքան պահեստ, որքան պիտի առնէ Վարուժանէն, Դուրեանէն երբ հասնի փամանակը ազգերը կըշտելու, արժեւորելու՝ ծանրութեամբը այդ պահեստին բերած իրենց յաւելումներուն, ոչ թէ բանակին, ոսկիին, գործիքին, անասնութեան մագիստրոսական մագաղաթներովը : Թող Դուրեանը փոխադրուի օտարներուն իրաւ բանաստեղծի մը մօտէնեւրով և ոչ թէ խաչագողներու հաշիւներով, դուք կը տեսնէք հրաշքը : Միւս կողմէ, թախանձազին կը խնդրեմ որ կրցածնուզ չափ արագ, ու արմատական պարկեշտութեամբ մը, հրաժեշտ տաք մեր արժէքները, առակի գորտին միապետութեամբը, ուռեցնելէ իրենց իրական տարողութենէն անդին : Ոչ թոյլ, ուրիշէն թեւերով ոչ ալ վախով սողսկիլ : Ապրիլ : Ու ապրելու հիմնական արարքներու մէջ, գործարանը, սիրտը հազիւ թէ կը տարբերի Արաքսի կամ Սէնի փոքրուն : Ու եղէք բարի, օտայնքան պարզ հաւաստումը փոխադրել մշակոյթի մեծատարած աւազաններուն ուր տարբերութիւնները կը զօրեն ոչ հիմնական, հրամայողական հակադրութիւններ ինչպէս, այլ իւր երանգաւորումը, մայր գոյնի սանդղիսին վրայ յստակ կերպարանքներէն, մօտէն, բայց որոշ հեռաւորութենէ մը անդին թելադրելով սկաւառակեան (նեւտոն) նկարագիր, խորքի արձագործ հաւատարմութեամբ մը միշտ : Սոփիստութիւն՝ զուգահեռ Ս. Իմաստօրքիւնը (Այա-Սոփիա) և Ջուարքնոցը, մանաւանդ ասոնց ետեւէն ցեղերը կշռել, արժեւորել (այնքան ուրիշ ազգակներ կը միջամտեն մեր կշիռներուն երբ կը փորձենք ազգերը զարնել սքեզգրալ անվիզի, գերման իմաստունին միապաղաղ

պարզմտութենէն դուրս հիմունքներու վրայ դնելով շնչտը : Ու նոյնքան սոփիստութիւն երկրորդին, Ջուարքնոցին զլանալ բարացուցական այն տարողութիւնը որով պատւելուած է առաջինը, Իմաստօրքան սուրբ տաճարը, Պոլիս, երբ Աստուածութեան օւրիշ տաճար մը, քրիստոնէութեան գերազոյն սրբատեղիին ճարտարապետօրէն այնքան քիչ կը խօսի ազգերուն աչքին . . . : Ու անմարդկայնութիւն երբ Ս. Սոփիային կառոյցը ուժաւորող ճնշումը, ծաւալը, կիրքը, ուշադրէ որ բիրտ զայրույթ ժրխտօրէն կը հաղաքէք Ջուարքնոցին շնորհին, նուրբ, արտում հրապոյրին : Անելի արգալըլու պիտի չնշանակէ՞ր երկու գլուխ-գործոցներուն ալ տալ դեր մը, պաշտօն մը թարգմանելու մերձաւոր իրողութիւնը մը, սեղծումը երբեմն կիրքով, երբեմն փափակութեամբ, բայց միշտ իրողութենէն անդին ալ բաբախումներով : Ու գարձեալ կը խնդրեմ որ այս զապաղափուն բաներով յաւակնութիւն չունենաք ազգերու խորագոյն հոգեգրութեանց թափանցումը իրագործած ըլլալու և բաւեցուցողութեամբ լսատակերտելու մեր գլխուն արուեստի շուրջ այնքան անգիմազրելի կերպով մը արտաքուստ լուրջ թուող, բայց ներսէն այնքան ոտին, թեթեւ (սոյիկ նոյնիսկ) ու հիմնովին անկշիռ բառեղէն ձեւ կառուցները, այս գարուն կէտերէն սկիզբ առած հայկական մեծ շաւկոյթին միքոսք քնարական զեղումներու պատուաւ առնելով երբ իրողութիւնը, ինք իր մէջ կը բաւէ մեր համակրանքին ու կ'առաւելու, արդար մտածումով կշռելով մեր ըրածները, մեր մեք եղով : Ինքզինքը սփոփելու ունայն խաղ մը արդեօք, հոս յիշել, նոյն պողոտաներուն վրայ հաւմագոր վրիպանքները, մեզմէ շատ վեր գասուած մշակոյթներու արտայանքներուն բաղադրանքներէն, — այնքան նուրբ, ծփուն, անհակակաշիւ բաներ, դուք ըսէք իմացական ապրումներ, հեշտանքներ, մասնակի զգայարաններով սեւեռելի, որոնց գերման թանձրապաշտութիւնը կայ դար մը, կը հազնէ հա կը հազնէ օրէնքներու մեծագործ որոշագրականութիւն, մաթեմատիքական ըստելու չափ անողոք, կարծր, անվրէպ հրամայականներ, ծիծաղելի որքան էին ԺԸ. գարուն վերջերը ընագանացազէտ մը գրելով աշխարհին հրամցուած

ու յիսուն տարի հոսքը չարաչար պարտաւած . . . գերման իմաստասիրութեան մշտամած քնդհանրացումները, ԺԹ. դարուն և դասը, Հէկէլէն մինչև կոմա Քէյ-զերլինկ Այս բոլոր որպէսզի լրագրողի հոգեբանութեամբ ծնած մարդեր իրենց հարեն աւելի բարձր complexներ, Եւ կամ դասախօսներ իրենց միտքինակ expositionներուն քիչիկ մը համած կարենան աւելցնել: Եթէ իմաստասիրութեանց նախատգիրը կործանելն է, արուեստի պարկեշտ գործերուն գիրն ալ ապրինէ անորոշ ժամանակով, Ու չըջումը: Այսօր Ռուսերը կը մերժեն Ամերիկացիներուն մշակոյթի մը հպարտութիւնը, անոնց թեքնիկին — այսինքն մետաղին և մետաղացած իմացականութեան ինկով զիջում բայց զլրենք վտարելով իսկական մշակոյթէն որ ոգրով է պայմանաւոր: Անգլիա, Ֆրանսա, Ռուսիա մօտ են իրարու այդ ոգեկան ժառանգութեան մէջ ու հաղորդ Եւրոպական յուզող մթին խորհորդներուն, միշտ այդ Ռուսերուն հաւատարմութիւն: Ամերիկան հրեաներուն patri-moine չէ անշուշտ որպէսզի ոսկի հորթը մշակոյթի սէնյալը յայտարարուի հոն: Բայց մեր գտածը, հայերուս գտածը այդ Ամերիկայէն տարօրէն կը կրկնէ ինչ որ Եւրոպայի մեծ ճամբորդները հաստատած են: Եւ չունին սոցիոլոգիան ժողովուրդներու վրայ գաւառներ գործելու երբ անոնց երկիրը չեմ ճանչնար: Բայց այդ երկրին ծնունդ արարածները տեսնել եմ, ամենէն պատասխանատու կարծիքներու վաճառորդ: Տուի հատ մը նմոյշ: Կը յիշեմ Մորկենթաունը որ երեւան է եկած ազնուական անկեղծութեամբ մը որ թուրքերը ներկայացնելու այնքան զտուար իր պարտքը վճարած ատեն: Անո՞ւ ձեզի մշակութային յաւակնութեանց և մշակութային հարազատ թելագրանքներու կշիռ մը: Այսօրուան Ամերիկան դասապարտել չի նշանակել երկնել 1900ի եւրոպական գրողներէ փորձելու խաչակրութիւնը: Այդ գրողները կ'ապրէին իրենց փառքն ու մշակութիւնը ուրիշ հեշտանքներու ափսոսելով ու կը տառապէին որ նոր Աշխարհի հարուստները չէին տրամագրել իրենց գրամը, ժամանակը Եւրոպայի արուեստներուն . . . Այսօրուան Ամերիկան չեմ մեղադրել վաճառապաշտութեամբ, քանի որ այդ պաշտամունքը մե-

նաշնորհ մը չէ Ամերիկային: Եւրոպան նոյնքան ապարուեստ աշխարհ մըն է այսօր: Ու արդարութեան յղացքը ամենէն հզօրներէն ինչպէս մաքուրներէն մէկն էր սանկ մինչև 60-70 տարիներ առաջ: Գերման թանձրապաշտութիւնը հերոսաբար ուժին յղացքը առաջարկեց մշակոյթներուն իրր խմոր: Արդիւնքը այսօր աւելի քան հզօր կ'երեւի Ամերիկեան մշակոյթին վերին նմոյշներուն վրայ: Այդ մշակոյթը կը տառապի որ Համայնավար կարգերը կրնան ազատ Յունաստանը ողողել, մանաւնդ ազատագրեն Թուրքիան գրաւել: Զիջում մը: Ու հարցում մը, արդարութեան ախոյեանին արձանը Վաշինկթընի մէջ արդեօք չի՞ տառապի երբ կը տեսնէ — քարերն ալ կրնան տեսնել, ինչպէս մետաղները ու ասոնցմէ ալ յոռի մեղքերը — որ իր երկիրը կը պաշտպանէ սպաննողներու աշխարհ մը: Ու ինչպէս կը մարտէ, Արդար Վաշինկթընի ուրուականը ամերիկեան մշակոյթը այսօրուան, երբ իր անունը չէ, բանակներով, ռուսերով ալ ժողովուրդին հաղաթափած (քանի մը պատիկ) հարկերը կը զլանայ այդ ժողովուրդին բեկորներուն ու այդ հողերը կը բաշխէ մարդասպաններուն: Ահա պարզ, շիտակ շիտակ ըստած խօսքեր: Միտառութիւն սպասել որ իմ խօսքերը պիտի արժանանան արձագանքի: Բայց չենք զադրի սպասել կը կրկնեմ, օրուան ուր ոսկիի, խաբէութեան, հեշտանքին և գործի կիրքին վրայ հաստատուած այդ մշակոյթը պիտի պատուի ինքրիմէջէն, ծնունդ տալով մարդոց որոնք պիտի ազատեն պապերուն անուան, յիշատակին վրայ նետուած սա սորջանքը և պիտի ազատագրեն ոչ թէ Յունաստանը, Թուրքիան, Արեւելեան Եւրոպան, Ռուսերէն, այլ համայն մարդկութիւնը: Ամերիկացիներէն . . . կարգացի որ նոր Աշխարհի և միջնաշխարհի (հիսսիսային Աֆրիկէ) նէկրոները կուրանային ճերմակ քերթողներու գործին մէջ յոյժ մարդկութիւն, ստեղծագործական շնորհք ու բարիք: Կըրնանային իրաւունք թերեւս ունենալ, իրենց ձեռքը ինկած ճերմակ բանաստեղծներու հաւելոյն: Բայց ուրիշներու մօտ ատոնց զոյգութիւնը ուրացող մը պիտի մտածէ՞ր անոնց չգոյութեան, իր հաւելոյն: Ու հոս է որ կը սկսի ոգրեղգականը. — Եւր է որ

բանաստեղծական զգայարանքը կը սեւեմայ, կը դեղմի, կը կարմրի, կը ճեղքվի (այս բաներուն տուէք. ցիզային մոյնքէ տարողութիւն մըն ալ): Կը յիշեմ շատ սրտառու, շատ յուզիչ, հարազատ ստեղծումի նմոյշ մը սեւեւերէ գրուած: Ճիւղակներէն իրենց գոտած Աստուածութեան իրենց ոտոված աւգօթներէն մէկը, սեւ քերտող բերնին մէջ, ի դեմս Ս. Ներսիսեան, առած էր սա անսպասելի կերպարանքը: Սեւ քերտողը, աչքերը առտուն արեւին բացած ստեղծ կը բանար նաև իր բերանը արտասանելու համար սա սրբագոյն, արտայայտչ, տարօրէն խորունկ և իրաւ պաշտանքը Ամենակալին սգահոյիցը մատուցուած:

— ջնջի՛ր հետախաղաղ բոլոր ճեղքները, ակնքարքի մէջ, ով Ամենակալ, Աստուծա՛ Արեւահամու, Խառնակայ եւ Յակուբայ:...

Սա ստիկա կարգացեր եմ տարիներ առաջ ու երազեր սեւին, սեւերուն, անոնց ետեւէն բոլոր զրկուածներուն: Նման աւազանք մը մեր Տէրոջը վերառաքելու համար այդ սեւերուն իրաւունքէն խոսի՛լ, — պիտի նշանակէր հիննալ, շրնդեղէն աչանցին ինչպէս իրիւն միտք: Ճեմարկներու կայսրութեան մէջ սեւերուն տառապանքները մինակ գիրքեր էն ներշնչած: Անոնք իրաւ են էլի մինչև այսօր: Ու այդ իրաւութիւնը անգի՛տ կ'անցնի խղճմասնքէն բաւոր կայսրութեանց ճարտարապետներուն, ինչպէս ճեմարկներու նոյնեքանգ տառապանքը մոնկոլներու ճիւղներուն մէջ էն ստեղծած ոգի մէկ արժող խառնվել: Թուրքերը, միշտ իմաստուն, քանի մը անգամ յիշեցուցին ճեմարկներուն, գունաւոր մարդկութեան գիտելու եանքներուն հակադրեցութիւնը, գալիս գտնելով առնուազն հաւասար մոնկոլներուն ու հրաւիրեցին պոստիք կարճ ընել իրենց փեղան: Ի՞նչ էր իրենց ըրածը եթէ ոչ ան, աւելի մեծ սանդուխի վրայ, ինչ որ ճանքինքը կ'ընէին, կ'ընէին սեւերուն համար: Ան աւարձը և ստոր ժողովուրդներու նոր հաւատարմութիւն մը, ու ասիկա՝ ունենէն անսպասելի գետնին վրայ: Կայ տակաւին Արեւելի—Արեւմուտի տարազը, գարու մը մօտ կեանքով: Հարիւրամեայ այդ սպիտակութեան ետին գետեղուած բաւազանքը, յիմարանքը, անգիտութիւնը էնմ գարնիք վերլուծման. ցեղային յաւաքնաւ:

Թեանց հանդէպ իմ զգացած խորունկ զգուշութիւն: Մարդկային միաշու կարելիութիւնը Թերեւս գիտնարագոյն առաքելութիւն մըն է մեր օրերուն, հարիւր տարիէ ի վեր իրարմէ զայրագին անասունութիւններ մշակած, պատահաւորած ու շուկայ հանած ըլլանաւ: Մեր բաւերը գործածենք պարկեշտախնդրութեամբ, քանի որ դարէ դար երեքմէ սերունդէ սերունդ այնքան տարբեր, նոյնիսկ հակադիր իմաստներ կը հագնին: 1860ին, այսինքն Տասնյայտվաքի օրերուն, Արեւելի բողոքովին տարբեր թան մըն էր սա մարդուն հոգիին մէջ, սերուն, երկինքի գերագոյն տաճար, որ Խառնութեան Սուրբ Տաճարին (Այա-Սօֆիա) կուտողի կարտոսով, պապականիւր հրդեհեալ հնոցի մը նման անոր օրագիրներուն մէջ (le journal d'un écrivain) կ'ապրի տողերը: Երեւալաւոր սա ատելութիւնը՝ Պոլսոյ տանկցած Մայր եկեղեցիին գմբէթին վրայ շողափայլ վառուկ Պրիտոսի խաչը, ուսուցիւն սակեցոյն կատարին ետեւէն: Սա պարտաւոր եմ յիշել ուրիշ ալ դուռագ: Պուշկինի Երեւանին բացման ատելութիւնը, Մոսկուայ, այդ մարդը ուսուցանող ծանցիկներին առջև մարդկութիւնը երբ էր հրաւիրէր ծանցիկ, այդ մարդկութիւնէն էր վտարեր անշուշտ Արեւելի, ոչ ալ մանաւանդ Արեւմուտի, ինչպէս աւելի վերջը պիտի մեկնաբանէին իմաստուններ, Թոմսին՝ արեւմուտք, Տասնյայտվաքին արեւելք յայտարարելով: Բընաւորեց պարտաւոր պատշաճ, ինչպէս կ'ըսեն զաղիացիք: 1930ին, ներկայումս մեր յիմարութեանց համագումար փառքովը, լման աշխարհի ակոյեանը կը յայտարարէր ինքզինքը ու իր գիրքին մէջ Իմ Պայաթները(*), արեւելքը լման, կէսը արեւմուտ:

(*) Հիլլիի գիրքը իմէն առնել (կ'ըսեն քէ շէս) է անոր հեղինակը՝ ազատագրի չի նշանակել գերման հետապաշտութիւնը: Կէս գրուած գիրք կ'ըլլայ այդման: Ասիկա գիրքն իմալաւորութիւն չի կազմեր սակայն, ոչ ալ անով մարդկութեան հասած չարիք կը մեկնանայ: Փաստը աւելի քան անաւա, ամեն ժամանակներու համար ալ ճշման: Ով շինք բախտ Այստեղիս խոսեցաւ: Զրադայաք պատմային, որ իրիւր գրական յոյսով, Բուրախով գերման, զապախանեալ dissosiation իր առժամիք է կարծեցաւ անուաք բայց արմէ հանգիստ իւրապիւրմէ մարդկութեան արեւմտեան հարիւր փոխել կեանք: Ան ազապիւրմէ չարիք, երբ կ'եղէն աչեղէն ու կ'իյնայ անուղեղներու:

քին ուրիշ բան էլ չէին եթէ ոչ բնաջնջուելու սահմանուած տեսանկյունի բնակավայր: Հիթլերին սա գնահատման մէջ, ըսի անգամ մը, մոտաւ ունէին Ֆրանսան, Նախապահ մակդիր մըն ապակուած (négroide), Անգլիան, Նիդէրլանդներու աշխարհ մը մկրտուած: ու գիտէք վերագրումներուն ոսկեզօծ սրբագրութիւնը: Այդ հոգիքէն բնիկներուն ջնջումը ծառայել էր քաղաքակրթութեան: Բ. պատերազմը աւելի պայծառակերպեց տեսութիւնը: 1950ին — քանի մը տարին շատ բան չի փոփոխեր կարգերէն, հոս կանխուած — երկրորդ աշխարհամարտը շահող հողեքանութիւնը ո՞ր կիսագունտին պիտի շնորհենք, քանի որ աւելի քան ստոյգ է որ Արեւմուտքը — Անգլիան և Ամերիկան — և Արեւելքը — աշխարհի մէկ վեցերորդին կայսրութեան ներկայացուցիչ Ռուսիան — համատրոփ ճիւղերով և հզոր զոհարկութեանքով քանի մը տարի ճակատ յարգարեցին անանութեան քաղաքակրթութեան դիմակ: Այսօր արեւմուտքին կէսը — Անգլիան — կը թուի նահանջել: միւս կէտին տարապայման զրուհումներուն զուգահեռ ընդկրումով մը: Ու Արեւելքին հզոր կայսրութիւնը կը բացուի օտար խաղաղակիրքի: Բաղաքակրթութիւններ, որ քան ալ ծիծաղելի, զբաղէտի մը գրէին տակ, չի դադրիր մարդկութեան գերագոյն տաճարն կազմել: Ահա թէ ինչու մարդկային արգարութեան գերագոյն յըղացները ակնանհար ընող պարտութիւն մըն է անգլիական նահանջը որ նոյն ատեն մեկնակէտ մըն է բոլոր ճնխութիւններուն ասպարէզ իշխելուն, հիւլէական ռուսին տարալեզներուն ետեւէն, օրին մէկը բացարձակ ուխտովը խոստացուած հողատեսերոս օրերայեւտումին: Բաղաքակրթութեան գրել-թուել նոր դամոկլեան սուրը ճոճող եանքի ճարտարարուեստը գերման զօրապաշտութեան մեթոտները չգործածեց տակաւին: Դրեցի տեղ մը որ Անծանօթին մէկ կէտէն բացուած փոքր ճեղք մը — հիւլէին պարտութիւնը — սկիզբ մըն էր, աւելի անաւոր աղէտներու: Չեմ նկատեր ծանր պըլլծ մը թերթերու և հանդէսներու մէջ ատեն ատեն թխպացող ոպատնալիքը մարդկութեան ջնջումէն: Ի վերջոյ, ամերիկացի մը կեանքին ծագումը բացատրող Եվրի տեսութիւն մը երբ կ'առաջարկէր, կ'ընէր իր

դաւանական վարկածը հաւանականութեանց հաշիւի մը վրայ (calcul des probabilité) որուն համեմատ կեսնգր և ոչ-կեսնգր լարարէ կը տարբերէին գապոնի թէ օֆիսի ժնի չեմ յիշեր լաւ մոլիգրիներու թիւին մէջ չի լիայն հաշուելութեամբ կամ պակասով: Միլիոն անգամ միլիոն դարերու վրայ կրկնող և աւրուող, շինող և նորէն աւրուող բաղակցութեանց մէջ այդ մոլիգրիներուն՝ մէկ անգամի համար տաւրադ — որ իրականին մէջ մարմինը կազմող միլիոնաւոր մոլիգրիներուն հազած վազանցուկ մէկ կերպարանքը կը խորհրդանշէ — եմքակայ չէ նոր բաղակցութեան առջև անհետանալու: Այն ատեն սատիգերքը, մէկ մոլէգրի կ'ընող մը մեղմէ կշռելի, կը դադրէ իր գերութեան դառնալու համար շքեղ իր անգիտակցութեան — մարդկային առում քանի որ հիմնովին մեղմէ կը վրիպին ուրիշ, աստղային գիտակցութիւններ — միւսին որ նոր միլիոններով միլիոն դարերու վրայ մոլիգրիներու նոյնին միլիոնաւոր բաղակցութիւններ հաւանականութեանց հաշուով արօժնուէին ուրիշ տարած մը հագնելու, ա՛ն ալ՝ կանք անունով: . . . Ներքեցէք ինծի որ ձեզ կը տունիմ առ եմքակայութեանց միջամածները մինչև: Ասիկա չի նշանակէր յաւակնութիւններ կոտորելու համար մշուշներ համբել կամ հալածել: Եանքիներուն ճոճած խտուելակը, ուրեմն հեռու է աշխարհը վախճանի, նոր ըմբռնողութեանց մուտքին, քանի որ լիլիոնութեան ուժերուն աշխարհն ալ վաղը կ'ընայ իբրեւ գրութիւն մը գտնալ: Ըսի անգամ մը ու կը կրկնեմ.

— ո՞վ է մեզ երաշխաւորողը որ հիւլէական տեժէն գերադառն, անկէ աւելի անհաւոր ուրիշ բաղակցութեան մը քայքայման գաղտնիքը վաղը, միւս օր, գալ տալիս, քառորդ դար վերջը պիտի չգողցուի գաղտնիքներու ամբա շտեմարանէն, այս անգամ իբրեւ Ասիացի արհամարհուած միտք մը կողմէ, օլաուելեւան կողմն աօխաւիստ, ու պիտի չգրկէ արժէքներու տակաւնցը: Հիմա ոսկիին և իրիթական զօրութեանց բեւեռներուն միջև առանցաւոր, ամբարաւորութիւն: Սպառնալիք մը, աշխարհը կ'ործանայ, թարգմերու մարմնովը՝ ամենէն առաջ անոր մէկ վեցերորդը, բայց եանքիներու զգուշաւորութեամբ շշուկով

փսփսացուած, վազը ո՞վ պիտի արգիլէ որ չքարդուի տանիքներէ եւ թերեւս քանի մը տարիէն՝ երկինքներէն ալ դրուի գործածողութիւն։ Այն նկատի չեմ առնել վաշխը, քարիւղը, քաղաքական իմաստութիւնը, Եւրոպայի տնտեսութիւնը, ապաստութիւնը, — ներեցէք այս գէշ բայց այնքան իրաւ բառին — երբ ապշած կը հետեւիմ քառորդ միլիոն գոհերով գնուած յաղթանակին պըտուղներուն որոնք գաղաններու կլափին կը մատուցուին չքեղ սառնասրտութեամբ մը։ Մարդիկ թուրքը կը պաշտպանեն անոր դաւաճանութիւնն հասարակաց գառնէ վարձատրելու մէջ իրենց քսակն ու միտքը տըրամպոզերով ու այդ քսակն ու միտքը մերժելով երէկի դաշնակիցին որ միասնակ կրեց պատերազմին ամենէն ծանր հարուածները, կորուստը մարդէ եւ նիւթէ եւ այսօր քիչ քիչ կը վերածուի թիւ 1 հոշակուոր (նացինբըն բանաձեւուած) թշնամիին, երբ մեծ կղերիկոս ըլլալու պէտք չկար այդ թշնամիին գտնելու 1942—43—44 թուականներուն, զերմանական յաջողութիւններուն հետ իր դիմակը վար առնելու պատրաստ։ Անշուշտ որ երկու աշխարհամարտները մարդկային հասկացողութեանց շատ մը մարդերուն վրայ չէին կրնար ծանրակշիռ անգրագարձներ չունենալ։ 1920ին խզղճ-մտանքները յոգնած էին չարաչար, ու դաւերը կարողացուած, որպէսզի երէկի դաշնակիցները իրարու ետեւէ արձակէին իւրեց իւրը, սլաքները, յանգելու համար պարտուածներին իսկ օգտագործելու քաղաքական սնանկութեան։ 1920ին կլիկիան բաշխող ողորմելի քաղաքականութիւնը մօտիկէն կը յիշեցնէ 1947ի ծերակուտական առատածեռն օգնութիւնը։ Անգլիացի մը, երէկ, Թուրքիա իր այցելութիւնէն զրուազներ կը պատմէր, երկրին արեւելեան սահմաններուն մէջ ճարտարապետուած հոգեզէն — ընկերային տրամադրութիւնը գնահատելով այնքան միափառ անհակացողութեամբ որքան Քէ տ'Օրսէի բոլորթիքոսները ցոյց տուին 1920ին երբ Ֆրանքլին Պուլսոն մը զրկեցին Անգարա, խաղաղութիւն գնելու երէկուան պարտեւէն, Վճարելով աշխարհի ամենէն բարեբեր հողերէն մէկը բերանացի խոստումի մը դէմ թրքական բարեկամութեան։ Անցեալը պատմութիւն։ Այսօրուան անգլիացին կը հա-

ւաստէ որ Համայնապարտութեան դէմ յաւիտենապէս փակուած երկիր մըն է Թուրքիան։ Օ՞, կարճառոտ, անքեղ կ'ըսէին զաքէոս յիշողութիւնը անգլիացի ճանապարհորդին։ 1920ին թուրքերը գնեցին Համայնապարտութիւնը, պաշտպանութիւնը, անվերապահ, բացարձակ ու ճիշդ այսօրուան նման զայն գործածեցին անգլիացիներուն դէմ։ Թուրքերը 1942ին յստակ կը տեսնէին դաւը։ 1950ին ամերիկացիները պիտի չըլլան աւելի բախտաւոր։ Մոսկուան եւ Լոնտոնը մաիօ ընդդ խաղարկուեց 1950ին պիտի ծառայէ իր սեպական շահերուն։ Այդ մասին ոչ մէկ կասկած։ Այսինքն պիտի փորձէ Պուլսէն Պուխարա թրքութեան կայսրութիւնը, ասկէ ճնշիկներու օրերը, ասկէ լման աշխարհին տիրապետութիւնը։ Անկլո-Սաքսոնները այդ մեծ երազը երբ բոնի կը գնեն առսերուն մտքին, գիտե՞ն թէ ամէն թուրք, 1896ին, 80ին իսկ այդ երազը կը սորվէր իրրեւ անխուսափելի իրականութիւն, դպրոցի սեղաններէն։ Ես կուգամ այդ սեղաններէն։ Ու գիտեմ որ Ասիան, Եւրոպան, Ափրիկէն լման սեպականութիւնն էր ըլլալու իսկապէս, արեւմտեւ եւ իրաւամբ ճիհանկիր — որ աշխարհակալ կը նշանակէ — ժողովուրդին։ Վաշինգթոնի օտուերը, արեւմտեան նոր մշակոյթի Կապիտալին պիտի չքրտնէր արգեօք որ իր թոռները աշխարհը այդքան թեթեւութեամբ կը մտածէին զիջել նոր եւ իրաւ հանելու։

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

(Վերջ — Ե)

ԵԱՆՕԹ. — Հոս կը վերանայ ձեռագիրը Յ. Օշականի թեւ կցեալ քայց սրայոյց ու հոգեւիկ զգացում արտայայտութիւններու Միգել Սիւր խորագրին տակ։ Ձեռագիրը խալիսագրութեան յանձնած ասեւ ողորացալ կը խոստանար անոր շարունակութիւնը, այդ խոստումը չիւրականացաւ որքանապարտ իր մանկութիւն։ Այս ընդհանրեւ ստեղծ կրկին է մեր ցաւն ու զրկանքը իր անուշ յիշատակով խորացած։

